

נבי יושע – אתר קדוש לשיעה בארץ ישראל

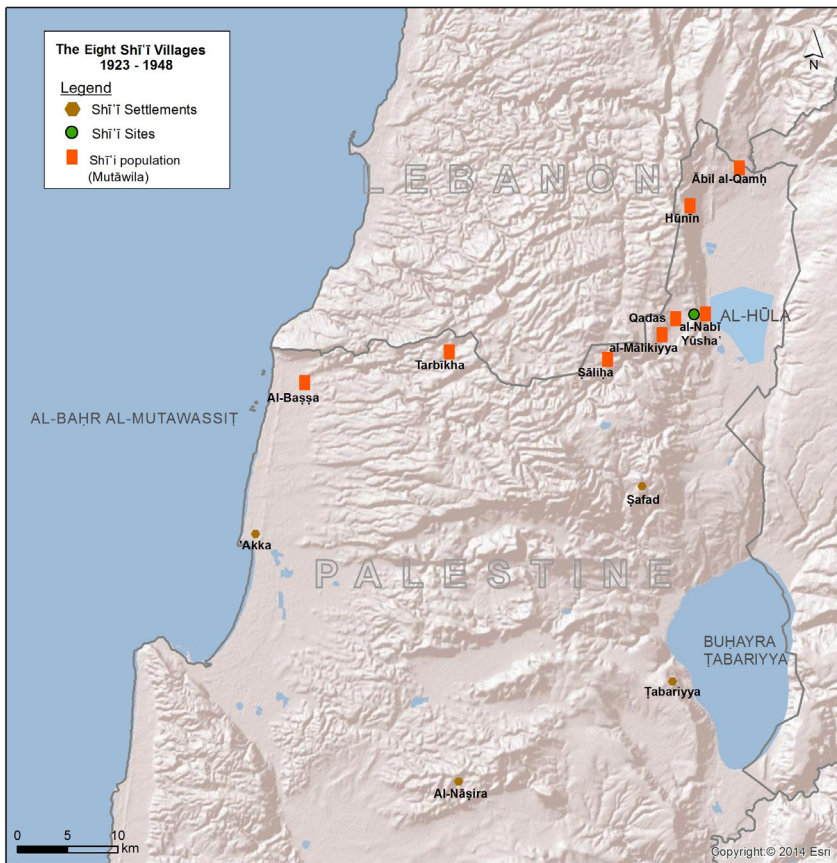
ירון פרידמן

המקומות המקודשים לאסלאם בארץ ישראל-פלסטין זוכים בשנים האחרונות להתייחסות רבה במחקר, העוסק הן באתרים המרכזיים בערי הקודש או באתרי עלייה לרגל (זַיַאֲרָה) והן במוקדי פולחן עממי בשולי הערים.¹ האתרים המקודשים לאסלאם הסוני בארץ ישראל-פלסטין הם מרכיב בזהות הלאומית של הפלסטינים. עד כה התבסס חקר האתרים המוסלמיים בארץ על ההנחה שמכיוון שרוב הפלסטינים הם מוסלמים סוניים ומיעוטם נוצרים, ההיסטוריה המוסלמית של ארץ ישראל-פלסטין היא היסטוריה סונית בלבד. אלא שממצאים היסטוריים שהצגתי בספרי מוכיחים כי קיימת גם היסטוריה שיעית באזורנו. אתר הקבורה השיעי של נבי יושע (הנביא יהושע) ברמות נפתלי והמְוֹסֶם (הילולה, רבים: מְוֹאֶסֶם) שהתקיים בו בכל שנה, הם שריד של מה שמכונה בערבית "שיעת פלסטין", כלומר קהילה שיעית שהתקיימה בגליל במשך מאות שנים, עד 1948.

נבי יושע (כיום מצודת כ"ח) הוא אחד משבעת הכפרים השיעיים שהועברו מידי השלטון הצרפתי בלבנון וסופחו למנדט הבריטי על ארץ ישראל-פלסטין בעקבות תיקוני גבול בשנת 1923.² נבי יושע, שבו נמצא אתר קדוש לשיעים המתואלים (מְתֵאֲוֵלָה הוא כינוי לשיעה בלבנון), וששת הכפרים הנוספים נותקו מהקהילה השיעית שהשתייכו אליה חברתית ודתית באזור ג'בֵל עֶאמֶל בדרום לבנון. תושבי הכפרים חיו בארץ ישראל-פלסטין המנדטורית עד 1948, ובעקבות המלחמה הפכו לפליטים בלבנון. המפה להלן מצביעה על מיקומם של שמונה היישובים השיעיים שהתקיימו בארץ ישראל-פלסטין עד 1948: שבעת הכפרים שנוספו ב-1923, ואל-בצה, שהיה שיעי

- * מאמר זה מבוסס בחלקו על מחקר מקיף שערכתי בין השנים 2016-2019 בנושא ההיסטוריה של השיעים בישראל. חלקים מן המאמר פורסמו בספרי Yaron Friedman, *The Shi'is in Palestine: From the Medieval Golden Age until the Present* (Leiden: Brill, 2019)
- 1 ראו לדוגמה Marshall J. Breger, Yitzhak Reiter and Leonard M. Hammer, *Holy Places in the Israeli-Palestinian Conflict: Confrontation and Co-existence* (New York: Routledge 2013); Daniella Talmon-Heller, *Sacred Place and Sacred Time in the Medieval Islamic Middle East: A Historical Perspective* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020)
- 2 הכפרים, על פי מיקומם ממזרח למערב, הם אַאֶבֶל אֶל־קֶמַח, הוּנִין, נְבִי יוֹשֻׁעַ, קֶדְס, מֵאֲלִכְיָה, צֶאֱלָחָה וְתֵרְבִיחָא. ראו הסברים בתוך Friedman, *The Shi'is in Palestine*, 77-81, 90

בחלקו, ושנכלל בשטח המנדט כבר ב-1920. המפה ממחישה את הניתוק של שמונת היישובים השיעיים מהאזור השיעי של ג'בל עאמל בדרום לבנון. קביעת גבולות המנדט נעשתה ללא התחשבות בהרכב האוכלוסייה ובמבנה הקהילתי שלה. מנקודת מבטם של השיעים בדרום לבנון, היישובים שסופחו לשטח המנדט הבריטי היו חלק בלתי נפרד מן ההיסטוריה השיעית של ג'בל עאמל. נבי יושע, הקרוב ביותר לאגם החולה, בולט בין היישובים השיעיים מכיוון שהוא מבטא את זיקתה הדתית וההיסטורית של העדה השיעית לאזור החולה ולצפון הגליל.

שלא כמו המידע הרב על האתרים הסוניים בארץ ישראל-פלסטין, הידע המצוי בידינו על אודות נבי יושע מצומצם. שני מאמרים פורצי דרך בתחום זה פורסמו בשנים

האחרונות, האחד מאת סנדאוי והשני מאת קדרון וסנדאוי.³ מטרת מאמר זה היא להציג את הרקע ההיסטורי והדתי של אתר נבי יושע בעיקר בהסתמך על מקורות ערביים, ובמיוחד על ספרות שיעית לבנונית. בכך אבקש להשלים את המחקר שפורסם על נבי יושע עד כה ולהעמיקו. אעסוק בשאלות מדוע נבחר אתר זה – כמה קילומטרים דרומית למרכז הקהילה בג'בל עאמל – למקום קדוש לשיעה התרי עשרית (או האמאמית, הזרם המרכזי באסלאם השיעי); מהו הקשר בין דמותו של יהושע המקראי ובין השיעה, וכיצד ניכר הקשר באתר נבי יושע; כיצד התקיים המוסם של נבי יושע, והאם היה דומה להילולות העממיות של הפלסטינים עד 1948.

המידע על נבי יושע במחקר המערבי ההיסטורי והארכיאולוגי ובמקורות הפלסטיניים בערבית מצומצם למדי. המחקר הקיים על האתר מתמקד במאה העשרים, וכמעט שאין בידינו פרטים על ההיסטוריה שלו במאות הקודמות. אך מעט ידוע לנו על הרקע הדתי של האתר, למשל על עליות לרגל של שיעים מלבנון למקום. קאופמן, אשר כתב על שבעת הכפרים השיעיים בגליל, והתייחס גם ליישוב נבי יושע, התמקד באירועי 1948.⁴ המקור המערבי המוקדם ביותר המתייחס לאתר הוא ספרו של הנוסע ויקטור גרן, שביקר בו באמצע המאה התשע עשרה. גרן לא מצא קשר בין המיקום של האתר לבין קברו המקורי של יהושע בתמנת סֶרַח (היא תמנת חֶרֶס בהר אפרים במקרא), והעריך כי בעבר היה האתר מקודש ליהדות, אף כי לא היו בידיו תימוכין להשערה זו. גרן סבור כי הקבר קשור לניצחונו של יהושע במלחמה ב"מי מרון" – מעיין בדרום לבנון או באזור החולה (יהושע יא: ה-יד).⁵ אכן, יהושע המקראי לא קבור ברמות נפתלי אשר בצפון הארץ, אלא בנחלת שבט אפרים בשומרון (שופטים ב: ח-ט). לפי המקורות המוסלמיים נמצא קברו של יהושע באזור שכם.⁶

3 ח'אלד סנדאוי, "קבר נבי יושע בגליל העליון המזרחי וזיקת יהושע בן נון לשיעה", **בין עבר לערב** 9 (2017): 150-171; ענת קדרון וח'אלד סינדאוי, "מקדושה דתית למקום לאומי: שינויים במשמעות הסימבולית של מקומות אסטרטגיים", בתוך **מחקרים חדשים של הגליל: ספר שלישי**, ערכו ציונה גרוסמרק, חיים גורן, מוסטפא עבאסי וזאביק גרינברג (הגליל העליון: המכללה האקדמית תל-חי, 2018), 320-346.

4 Asher Kaufman, "Between Palestine and Lebanon: Seven Shi'i Villages as a Case Study of Boundaries, Identities, and Conflict," *Middle East Journal* 60, no. 4 (2006): 685-706

5 Victor Guérin, *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* (Paris: Imprimerie Nationale, 1868), 262, 354
מרום המקראי ראו John Garstang, *The Foundation of Bible History: Joshua, Judges* (London: Constable & Co., 1931), 192-197

6 ראו לדוגמה עלי בן אבי בכר אל-הרוי (המאה השתים עשרה), **כתאב אל-אשאראת אלא מערפת אל-יזאראת** (ביירות: דאר אל-מטבעה אל-כאת'וליכיה, 1953), 18, 24; וכן אצל צ'לבי (בן המאה השבע עשרה): Evliya Tshelebi, *Travels in Palestine, 1648-1650* (Jerusalem: Ariel, 1980), 51

הארכיאולוג אנדרו פטרסן, שחקר את אתר נבי יושע בשנות התשעים, פרסם מאמר ובו סרטוט ומדידה של המבנה ותיאור של המאוזולאום במקום (בערבית: **מקאם או משַהַד**). לפי ממצאיו, המבנה הקיים הוא מהתקופה העוסמאנית, לכל המוקדם מהמאה השמונה עשרה. אולם בתיאור ההיסטוריה של האתר הסתפק פטרסן בהפניית הקורא לספרו של וליד ח'אלדי (לקסיקון של הכפרים הפלסטינים שחרבו במלחמת 1948).⁷ גם בספרו האחרון התייחס פטרסן לנבי יושע וטען כי מעט מאוד ידוע על ההיסטוריה של האתר, וכי אין קשר בין השיעה לדמותו של יהושע.⁸ מחקרו של הארכיאולוג אורי ברגר מרשות העתיקות בישראל חושף כקודמיו בעיקר ממצאים מתקופת המנדט הבריטי ושרידים ממלחמת 1948, אך גם כלי חרס שהובאו לנבי יושע מהכפר ראשיא אל-פח'אר, הסמוך לנבטיה בדרום לבנון. הימצאותם של הכלים מצביעה כנראה על עלייה לרגל מאזור זה.⁹

ספרות הנכבה הפלסטינית נוגעת לענייננו. כוונתי לסוגה היסטוריוגרפית המבקשת לשחזר את חייהם של הפלסטינים ואת עולמם התרבותי עד 1948, ואת האירועים שהובילו לגירושם או למנוסתם במהלך המלחמה. בתיאור של נבי יושע ספרות זו נוטה להתמקד בעיקר באירועי 1948 ובגירוש התושבים הערבים. הרקע השיעי של האתר כמעט שאינו מוזכר. יתרה מזו, נראה כי בספרות הפלסטינית קיימת מגמה לטשטש את הזהות השיעית. אל-דבאע', למשל, מציין כי תושבי נבי יושע היו "מוסלמים פלסטינים" ואינו מזכיר כלל כי הם היו שיעיים.¹⁰ גם ח'אלדי מתאר את האתר ומזכיר מוסם שהתקיים בו פעם בשנה, אולם נמנע מלציין את זהותו השיעית של המקום ואינו מפרט את מאפייני ההילולה שהתקיימה בו. ח'אלדי מתמקד בתהליך גירושם ההדרגתי של בני הכפר ומתאר את פינויה של תחנת המשטרה הבריטית במקום, את פלישתו של פאוזי אל-קאוקג'י ואת ההשתלטות הערבית על האתר. לבסוף הוא מתאר את התקפת צה"ל ואת כיבוש הכפר בסיוע אוירי באוקטובר 1948.¹¹

- 7 Andrew Petersen, *A Gazetteer of Buildings in Muslim Palestine – British Academy Monographs in Archaeology* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 1: 235-238
תרשים נוסף של אתר נבי יושע ראו אצל קדרון וסינדאוי, "מקדושה דתית", 328.
- 8 Andrew Petersen, *Bones of Contention – Muslim Shrines in Palestine* (Singapore: Palgrave Macmillan, 2018), 112: "there are no particular Shi'a connections with Nabi Yusha' (Joshua)"
- 9 אורי ברגר, "אל-נבי יושע", *חדשות ארכיאולוגיות* 127 (2015), http://hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=24854&mag_id=122
- 10 מוצטפא מראד אל-דבאע', *בלאדנא פלסטיין* (ביירות: דאר אל-טליעה, 1965), 6: 227-226.
- 11 וליד ח'אלדי, *כי לא ננסא: קרא פלסטיין אלתי דמרתהא אסראאיל סנת 1948* (ביירות: מאסטת אל-דראסאת אל-פלסטיניה, 2001), 481. אני מסכים עם הטענה של אשר קאופמן כי טשטוש הזהות השיעית של אתר נבי יושע, וכן של שבעת הכפרים השיעיים ששכנו בגליל עד 1948,

מתמיה כי הכתובות בערבית על קירות האתר, השופכות אור על הרקע הדתי השיעי שלו, לא זכו עד כה למחקר מעמיק, מלבד אזכור קצר של כמה מהן במאמר שפרסם סנדאוי.¹² נראה כי ספרי האחרון על השיעה בארץ ישראל, שבו התייחסתי להיותו של נבי יושע אחד היישובים השיעיים בגליל, הייתה הפעם הראשונה שבה זכו כל הכתובות באתר למחקר מעמיק.¹³

הרקע הדתי: יהושע והשיעה

על פי האסלאם יהושע הוא אחד הנביאים. ידוע לנו כיום על לפחות שישה אתרי קבורה המיוחסים לנבי יושע בעולם המוסלמי: במערבה של העיר בגדאד בעיראק; בקרבת העיר אל־סלט, כעשרה ק"מ ממערב לעמאן בירדן; בעיר אסתנבול בתורכיה; בעיירה אל־מיניה שליד טריפולי בצפון לבנון; בעיירה שעת' בבקעת הלבנון; והאתר האחרון בישראל, בקרבת עמק החולה – האתר שבו אנו עוסקים. ייחודם של שני האתרים האחרונים, בלבנון ובגליל, הוא זהותם השיעית הברורה בעוד שהאתרים האחרים הם מוקדי עלייה לרגל לכלל המוסלמים, שיעים וסונים כאחד. בימי הביניים יוחסו אתרי קבורה מוסלמיים אחרים לנביא יהושע. הנוסע נאצר ח'וסרו למשל הזכיר בביקורו בטבריה בשנת 1046/438 קבר המיוחס לנבי יושע בעיר. הייתה זאת תקופת שלטונה של השושלת השיעית־אסמאעילית הפאטמית באזור.¹⁴

כאן המקום לציין כי אחת הסוגיות העיקריות המפלגות בין הסונה לשיעה היא שאלת ירושתו של הנביא מוחמד. בניגוד לדעה הרווחת באסלאם הסוני, הזרם השיעי רואה בעלי בן אבי טאלב (מת 660), בן דודו וחתנו של מוחמד, את יורשו הבלעדי של הנביא (יצי). לפי טענה זו עלי היה האימאם, כלומר מנהיג רוחני ופוליטי של האומה המוסלמית. הקשר בין יהושע לעלי אינו בגדר חידוש לחוקרי השיעה. מסורות שיעיות רבות משוות את ירושת הנביא משה ביהדות עם ירושת מוחמד נביא האסלאם: יהושע ירש את משה בהנהגה הרוחנית והפוליטית של עם ישראל. באופן דומה ירש עלי את מוחמד כמנהיגה של האומה המוסלמית. ההקבלה הזו, המתוארת בספרות של השיעה

- נעשה במכוון. מטרתו להוכיח כי הכפרים הם חלק מבעיית הפליטים הפלסטינים ואינם סוגיה לבנונית. ראו Kaufman, "Between Palestine and Lebanon," 694-700
- 12 סנדאוי, "קבר נבי יושע", 155-156. ארבע מתוך שש הכתובות מצוטטות במאמר, אך ללא הסבר של משמעותן בשיעה. סנדאוי מוסיף כי הקליגרף שרשם את שמו בתחתית הכתובת נקרא מוחמד אל־עג'מי, אך אינו מציין סימוכין לכך.
- 13 Friedman, *The Shi'is*, 139-147
- 14 נאסר ח'סרו קבאדיאני, ספר נאמה (טהראן: זואר, 1961), 30-31. סנדאוי מציין שניים מקברי נבי יושע הנזכרים כאן ומוסיף עוד שלושה: בטבריה, מזרחית למסגד אל־יסמין; בסוריה, קרוב למעארת אל־נעמאן; ובאיראן, בתח'ף פולאד שבאספהאן. סנדאוי, "קבר נבי יושע" 153-154.

התרי עשרית, מבארת את חשיבותו של יהושע יושע מבחינה סמלית ודתית. סנדאוי סוקר כמה נקודות דמיון בין דמויותיהם של יושע ועלי, כפי שהן עולות ממקורות בניימיים של השיעה התרי עשרית: את שניהם מינו הנביאים ליורשיהם, תאריכי הלידה והפטירה שלהם זהים, ולשניהם יש סיעה (שיעה) של חסידים, המשמרים את האמונה הנכונה.¹⁵

יש לציין פרט נוסף להשלמת מסקנותיו של סנדאוי, שיש לו חשיבות רבה בהקשר של נבי יושע: אמנם שמו של יהושע אינו נזכר במפורש בקוראן, אולם הוא נרמז בכינוי פְתָא (נער, בחר צעיר וגם גיבור חיל) בסורה 18: 60: "משה אמר לנערו". לפי הפרשנות השיעית הנער הוא יהושע, יורשו של משה.¹⁶ המונח פתא נושא מטען מיוחד בשיעה. בקרב אחד שניהל מוחמד בשנת 624 נגד אויביו, עובדי האלילים מהעיר מכה, הוא נחל תבוסה ונפצע. בשעה שנבצר ממנו להילחם, מסר הנביא מוחמד את חרבו המכונה "ד' אל-פקאר" לידיו של עלי. אירוע זה זוכה בספרות השיעית להתייחסות מיוחדת ונחשב הוכחה לכך שעלי, הנושא את חרבו המקודשת של מוחמד, הוא יורשו החוקי הבלעדי של הנביא. בעת שנמסרה החרב נשמעה בת קול מן השמיים שהצהירה: "אין חרב כד' אל-פקאר ואין גיבור חיל [פתא] כעלי בן אבי טאלב". מאז החרב ד' אל-פקאר ועליה האמרה הזו משמשת סמל וקמע בבתייהם של השיעים.¹⁷

הזיקה הדתית של השיעה לדמותו של יהושע עומדת ביסוד בחירתו של אתר נבי יושע לאתר מקודש לקהילת ג'בל עאמל. היא מתבטאת באופן מוחשי באתר עצמו, שמופיעה בו האמרה הידועה שהוזכרה לעיל, אף כי בסדר הפוך: "אין גיבור כעלי ואין חרב כד' אל-פקאר". הכתובת נמצאת בחדר המרכזי שהקבר שוכן בו, מעל המִחְרָאב (הגומחה המראה את כיוון התפילה למכה) בצדו השמאלי. בצדו הימני של המִחְרָאב מופיע הפסוק הקוראני מסורה 3: 103: "בקשו כולכם מעוז בקבל אשר הושיט אלוהים", רמז לעלי. אכן, הפרשן השיעי אל-עיאשי (מת 932) פירש את הפסוק הקוראני על חבלו של אללה כך: "עלי בן אבי טאלב עליו השלום הוא חבלו היציב של אללה".¹⁸ אם כן, הקשר השיעי לדמותו של יהושע, ובפרט באתר נבי יושע, אינו מוטל בספק. האתר נבנה באזור הגאוגרפי שבו התחוללו רוב ניצחונותיו של יהושע המקראי. מבחינת

15 Khalid Sindawi, "Link between Joshua Bin Nun and 'Ali Ibn Abu Ṭalib," *Ancient Near Eastern Studies* 47 (2010): 305-321

16 מוחמד בן מסעוד אל-עיאשי, תפסיר אל-עיאשי (ביירות: מאססת אל-אעלמי לל-מטבועאת, 1991), 2, 356. תרגום הפסוק מתוך הקוראן, תרגם אורי רובין (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2005).

17 ראו לדוגמה אחמד בן מוסא אל-אצפהאני, מנאקב עלי בן אבי טאלב (קום: דאר אל-חדיית', 2003), 151. על חרב ד' אל-פקאר (מילולית: בעלת החוליות) ראו E. Mittwoch, "Dhu 1-Faqar," in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. (1991), 2: 233

18 אל-עיאשי, תפסיר אל-עיאשי, 1: 217.

השיעה הקבר מסמל את המשכיות הגבורה מיהושע לעלי. יתרה מזו, האתר מסמל את הקשר בין ההיסטוריה של בני ישראל במקרא ובין ההיסטוריה השיעית, שתואר במחקרים רבים.¹⁹

בלבנון, מורשת הגבורה מגולמת בדמותו ההרואית של נאציף אל-נצאר, מנהיג הנערץ של השיעים בג'בל עאמל, אשר מרד באימפריה העוסמאנית באמצע המאה השמונה עשרה כפי שאתאר בהמשך. אל-נצאר הוא שהורה להקים את האתר המזוהה כקברו של נבי יושע. בשיר שחיבר המשורר השיעי אבראהים בן יחיא (מת 1800), בן זמנו של נאציף אל-נצאר, הוא כינה את מנהיגו הנערץ בתואר פתא, המיוחס גם ליהושע ולעלי. השיר נכתב בימים הקשים לאחר שמנהיגו של המרד חוסל, והמשורר מג'בל עאמל נאלץ לברוח מפני רדיפות שליט עכו אחמד אל-ג'זאר. מגלותו כתב בגעגועים את השורות הבאות: "[מי ייתן ו]תזכני בשיבתן של הילולות העונג/ ובחיים בין גיבור חיל צעיר [פתא] ובין צעירה.²⁰ לסיכום, אל-נצאר המאמין והלוחם קיבל את ההשראה לבניית האתר מהדמויות שהיו מושא הערצתו, יהושע ועלי.

מבנה האתר וכתובות דתיות בערבית

מהאתר שאל-נצאר ציווה לבנות, שרדו עד ימינו שני החדרים המרכזיים מתחת לשתי הכיפות של המבנה. שלא כשאר חלקי האתר, חדרים אלה נשמרו בשלמותם. שני החדרים סמוכים זה לזה, מפריד ביניהם קיר והכניסה לכל אחד מהם היא מצפון. הצילומים להלן נעשו בביקורי באתר בתאריך 2 בספטמבר 2017.

החדר הנראה בצד ימין באיור 1 ממוקם בצדו המערבי של המבנה. זהו החדר המרכזי ובו נמצא הקבר עצמו. שתי כתובות בחדר נמחקו לחלוטין, אך אפשר לשחזרן בעזרת תצלומים ישנים יותר. איור 2 משחזר את הכתובות בחדר על פי תצלומים שנעשו בשנת 2005.²¹

הקבר בחדר המערבי מכוסה ב בד כחול. הכניסה לחדר היא מכיוון מצפון, ולצדי פתח הכניסה יש שני חלונות. באיור 3 אפשר לראות את הקיר הדרומי כמו בתרשים השחזור לעיל, ללא הכתובות שהתפוררו.

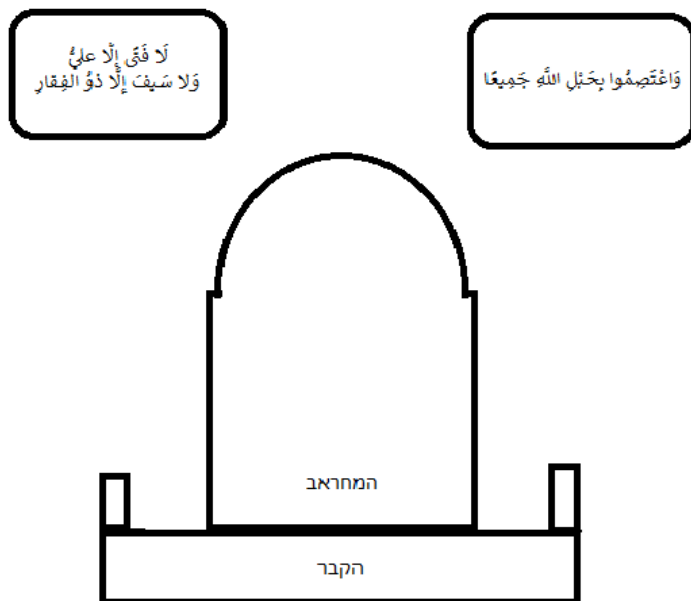
19 ראו לדוגמה מאיר מ' בר-אשר, "על מקום היהדות והיהודים בספרות הדתית של השיעה הקדומה", פעמים 61 (1995): 16-36.

20 מחסן אל-אמין אל-עאמלי, **אעיאן אל-שיעה** (ביירות: מטבעת אל-אנצאף, 1960), 2: 245.

21 הכתובות התפוררו עד לזמן כתיבת המאמר, אך ניתנות לשחזור מתצלום ישן של האתר שצילמה מקבולה נצאר בתאריך 7 במאי, 2005. <https://www.palestineremembered.com/Safad/al-Nabi-Yusha/Picture7958.jpg>. לתרשים מלא של האתר ראו Petersen, *A Gazetteer of Buildings in Muslim Palestine*, 236-237

איור 1: מראה נבי יושע מצפון; שתי כיפות מעל שני החדרים המרכזיים

איור 2: כתובות בצדי המחרב בחדר המרכזי

איור 3: פנים החדר המערבי

אין לפסול את האפשרות שהאתר עדיין משמש מוקד עלייה לרגל, שכן מצאתי במקום מצעים ושרידי מזון. על קירות המבנה החיצוניים והפנימיים נראות כתובות גרפיטי טריות בערבית, הכוללות שמות פרטיים של מבקרים ושמותיהם של אהל אל-בית - בני משפחתו הקרובים של הנביא מוחמד - הזוכים לכבוד בקרב שיעים וסונים כאחד. בחדר זה נשתמרה מעל הקשת הימנית בקיר הדרומי האמרה השיעית: "עלי ו[לי] אלה" (עלי מקורבו של אלה) כפי שמראה איור 22.4

22 את האמרה "עלי מקורבו של אלה" השיעים מוסיפים לאמירת השהאדה - העדות "אין אל מלבד אלה ומוחמד שליחו" - שחובה על כל מוסלמי להזכיר בכל יום.

איור 4: הכתובת "עלי מקורבו של אללה"

בחדר השני, בצדו המזרחי של האתר, יש שלושה חלונות, שניים פונים דרומה ואחד מזרחה. גם בחדר זה יש **מחראב**, ומכאן שגם בו התקיימה תפילה. סנדאוי טוען כי החלונות הרחבים של חדר זה אפשרו למתפללים לשמוע את התפילה מהחדר הסמוך.²³ שלוש הכתובות הנראות על קיר המחראב כבר אינן שלמות, אך אפשר לשחזר את חלקן. מימין לגומחה נכתב הפסוק הקוראני "כל אשר בארץ סופו לכלות" (כל من עליها فان, סורה 55: 26). מעל הגומחה נכתב "הוי הנצחי! רחם על עבדך בר-החלוף" (يا باقي ارحم عبدك الفاني). מצדה השמאלי של הגומחה מופיעה הכתובת: "חידש את שיפוץ הקבר הזה המנוח כא[מל] ... [צר] 1364" (قد جدد تصلح [يح] هذا الم[قام] ال[...]) [الم[رحوم] כא[מל] [...] [...] [ص]). המספר האחרון הוא השנה ההג'רית של השיפוץ, שנת 1944 לספירה. שלא כמו הכתובות בחדר המערבי, הכתובות לעיל אינן שיעיות טיפוסיות, אלא כלל מוסלמיות ופונות לליבו של המאמין. תפקידן להזכיר למתפלל הפוקד את הקבר את קטנתו ואת חייו החולפים כהרף, הנתונים בידי הבורא הנצחי. שורות אלה גם מזכירות לעולה הרגל שאפילו מקורבו של אללה הקבור במקום זה הוא יצור בר-חלוף, ושהפולחן במקום אינו לכבודו אלא לכבוד אללה, בוראו הנצחי.

23 סנדאוי, "קבר נבי ישוע", 156.

איור 5: פנים החדר המזרחי

זהותו של האחראי לשיפוץ, כנראה נכבד שיעי מלבנון, אינה ידועה. על פי השנה המצוינת בכתובת, השיפוץ נערך כארבע שנים בלבד לפני עקירת היישוב, ואחרי שהתורם כבר הלך לעולמו. בסיוור שערכת באתר, מצאתי בקרבת המבנה שרידי מצבות. על שתיים מהן נחרט שם הכפר מיס אל-ג'בל בדרום לבנון, ועל פי הכתובות שנותרו עליהן, מי שנקברו שם הלכו לעולמם בשנים 1355 ו-1356 להג'רה (1936 ו-1937 לספירה). מלבד העובדה שהאתר היה פעיל בשנים אלה, המצבות מלמדות גם כי שיעים מכפרי ג'בל עאמל ביקשו להיקבר בנבי יושע, מתוך אמונה שבכך יזכו לברכתו של הקדוש בעולם הבא. הספרות השיעית הלבנונית מזכירה מכובדים שביקשו להיקבר בנבי יושע במאה התשע עשרה, בהם צאצאים ממשפחת אל-נצאר.²⁴

24 אל-אמין מזכיר מכובדת שנקברה בנבי יושע, זינב אשת חמד אל-חמוד, נכדו של מחמוד אל-נצאר שהיה אחיו של נאציף אל-נצאר. היא נקברה בנבי יושע בשנת 1846/1263. ראו חסן אל-אמין, ג'בל עאמל אל-סיף ואל-קלם (ביירות: דאר אל-אמיר, 2003), 503-504. חמד (או אחמד) בכ, נכד אחר של מחמוד אל-נצאר, נקבר בנבי יושע בשנת 1852/1269. ראו חסן פאיז אל-ריס, אל-קרא אל-ג'נוביה אל-סבע: דראסה ות'אאקיה שאמלה (ביירות: מאססת אל-ופאא, 1985), 39. אל-ריס מציין כי במלחמת 1948 גלו תושבי נבי יושע למיס אל-ג'בל. ראו שם, 126.

מוסם נבי יושע – ההילולה השיעית לכבוד יהושע

למנהג המוסם יש מקום חשוב בתרבות הפלסטינית ובמנהגים שהתקיימו בקרב הפלסטינים עד מלחמת 1948, אך ההילולה של נבי יושע כמעט שלא זכתה להתייחסות במחקר. יתכן שחוקרי התרבות הפלסטינית נמנעו מלחקור את המוסם של נבי יושע בשל זהותו, וכי הוא הושמט ממחקרים על השיעה בלבנון משום שנחגג בארץ ישראל-פלסטין, דרומית לקהילת ג'בל עאמל השיעית.

העלייה לרגל לקבר התקיימה במשך כל השנה. היא התגברה בחודש רמדאן, החודש התשיעי בלוח המוסלמי, כאשר שיעים מג'בל עאמל ביקשו בקשות אישיות לברכה (פְּרִיָּה), המאפיינות את העלייה לרגל לקברים בדתות שונות. נשים וגברים שיעיים נהגו לעלות להר שעליו נמצא נבי יושע, 380 מטר מעל פני הים, אחרי מסע של כמה קילומטרים מכפריהם בדרום לבנון, כדי לבקש ברכת פרוון, פרנסה לאדם במצוקה, רפואה לחולה או אריכות ימים. כאמור, יש סימנים כי מבקרים ממשיכים לפקוד את האתר, ואפשר לשער כי אף שבימינו לא מתאפשרת עלייה לרגל של שיעים לאתר, פוקדים אותו ערבים תושבי האזור המבקשים לזכות בברכתו של הקדוש.²⁵

יש להניח כי הזימרה לנבי יושע התקיימה במועדים הקדושים לשיעה – בימי האבל על מותם של האימאמים, בעיקר ביום לציון מותו של השייד חוסיין, נכדו של הנביא מחמד שנרצח בכרבאל בשנת 680, בעשרה בחודש מֶחְרֵם (הראשון בלוח השנה המוסלמי). בשונה מן הזימרה, שהתקיימה כמה פעמים בשנה, המוסם של נבי יושע היה אירוע שהתקיים פעם אחת בשנה בתאריך קבוע. למוסם השיעי היו לא מעט מאפיינים המזכירים הילולות של הפלסטינים המשתייכים לזרם הסוני, אך היו גם אלמנטים שיעיים ייחודיים.

המוסם של נבי יושע התקיים באמצע חודש שעבאן (החודש השמיני בלוח המוסלמי), תאריך רב-חשיבות בשיעה. חמישה עשר בשעבאן הוא יום הולדתו של מוחמד בן חסן אל-מהדי, האימאם השנים עשר, שלפי האמונה השיעית נעלם בסאמרא ב-874 ועתיד לשוב כמשיח בקץ הימים. גם בסונה תפילת הלילה שבין 14 ל-15 בשעבאן היא אירוע חשוב. אולם יש באסלאם הסוני מחלוקות וקיימת הסתייגות של חכמי ההלכה ממנהגי הלילה הזה, שכן הם נחשבים מנהגים עממיים או מסורת שהפיצו מיסטיקנים צופים, ואינם מקובלים כסונה של הנביא מוחמד.²⁶ לעומת זאת אמצע שעבאן נחשב בשיעה

25 סנדאוי טוען כי יש שיעים במדינת ישראל העולים לרגל לאתר, בעיקר נשים שיעיות הנשואות לגברים סונים, אולם הוא אינו מביא לכך סימוכין. סנדאוי, "קבר נבי יושע", 336.

26 על המחלוקת בקרב חלק מהאסכולות ההלכתיות הסוניות באשר לליל אמצע שעבאן, שהטקסים בו נחשבים בְּדִיעָה (חידוש מגונה) מבחינה הלכתית, ראו Vardit Rispler-Chaim, "The 20th Century Treatment of an Old Bid'a: Laylat Al-Niṣf min Sha'ban," *Der Islam* 72,

התרי עשרית יום חג מיוחד, המקובל כמסורת דתית נפוצה בקרב קהילות שיעיות רבות. את הטקסים שמקיימים בשיעה התרי עשרית בלילה החגיגי של אמצע חודש שעבאן (לילת אל־נֶצֶף מן שעבאן), ניסח לפני כשלוש מאות שנה חכם ההלכה השיעי הלבנוני מוחמד בן חסן אל־חר אל־עאמלי (מת 1693) בספרו **נסאאל אל־שיעה** (אמצעי השיעה).

לפי אל־חר אל־עאמלי, התפילה בליל אמצע שעבאן היא מצווה שרצוי לקיימה (מִסְתַּחֵב) ונחשבת מנהג שהנביא מוחמד נהג לקיימו. לפי מסורות המיוחסות לאימאם החמישי מוחמד אל־באקר (מת 733), יש לתפילה בלילה זה מעלות רבות. יתרה מזאת, ליל אמצע שעבאן נחשב הלילה החשוב ביותר באסלאם אחרי לילת אל־קדר (ליל הגורל, החל בסוף חודש רמדאן). בשני הלילות יש למאמינים הזדמנות לכפר על עוונותיהם. האימאם אל־באקר הסביר כי הנביא מוחמד נהג להתפלל במשך כל הלילה הזה, וכך צריכים לנהוג כל המוסלמים. מספר ההשתחויות (יחידות התפילה, בערבית: **רִפְעָאָת**) המומלצות בלילה זה אחרי תפילת הערב (**אל־עֶשְׂאָא**) ועד אור הבוקר הוא לפחות שתיים או ארבע, ולכל היותר מאה. חכמי ההלכה השיעים נחלקו במספר הברכות שיש לומר בערב זה, אך כולם הסכימו כי יש לחזור שוב ושוב על קריאתם של פרקי קוראן, בהם הַפְּאֲתַחַה (פרק הפתיחה ונוסח התפילה הקבוע), על תַּכְּבִּיר (אמירת אללה אכבר), על תַּחְמִד (אמירת אל־חמד ללה, השבח לאל), וכן יש לבקש מחילה על החטאים. על פי המסורות, מומלץ מאוד למאמינים לבקש בקשות מיוחדות בלילה זה, שכן מובטחת בו היענות רבה לתפילות. אל־חר אל־עאמלי מצטט מסורת שלפיה יצר אללה את ליל אמצע שעבאן כהזדמנות לכפרה, נוסף על ליל הגורל, במיוחד עבור חסידיהם של חמשת בני אהל אל־בית. החמישייה הקדושה בשיעה כוללת את הנביא מוחמד, בתו פאטמה, בעלה וחותנו של הנביא עלי בן אבי טאלב ושני בניהם חסן וחוסיין.²⁷

ההיסטוריון השיעי הלבנוני מחסן אל־אמין אל־עאמלי (מת 1952) מתאר את המוסם שהתקיים בכל שנה באמצע חודש שעבאן בנבי יושע:

על המאוזולאום של יהושע בן נון יורשו של משה מעל החולה יש כיפה גבוהה. אלפי עולי רגל מאנשי ג'בל עאמל נהגו להיפגש בו בהילולות של העליות לרגל, בעיקר באמצע חודש שעבאן. באירועים אלה היו מרכיב בריקודי דבקה, במחזאות כפיים של נשים וגברים, בירי רובים, בנגינה על מַגִּין וּשְׂבָאב [סוגי חלילים] ובשעשועים למיניהם. חלק היו עסוקים

82-97 (1995): no. 1. על הטענה כי מקור ה**בדעה** בשיעה, וכי המנהג חדר לסונה בתקופת השלטון הפאטמי, ראו שם, 84-85; וכן Friedman, *The Shi'is*, 51-52. מוחמד בן אל־חסן אל־חר אל־עאמלי, **נסאאל אל־שיעה אלא תחציל מסאאל אל־שריעה** (ביירות): דאר אחיאא אל־תראת' אל־ערבי, (1991), 5: 237-241.

בעבודת האל, שכללה ברכות, עלייה לרגל, תפילה ואזכור שמו של אלה
יתעלה. זה היה לפני שסיפחו אותו [את המאוזולאום] לפלסטין ואחר כך
זה נפסק.²⁸

יצוין כי למוסם של נבי יושע ניתן מקום שולי בספרות השיעית, והדבר מלמד כי
ההיסטוריונים השיעיים נרתעו ממנו. הסיבה לכך היא כנראה שהיסטוריונים ואנשי
דת רואים בהילולה בקבר הנביא מנהג עממי, ולא חובה דתית כמו התפילה באמצע
שעבאן. השיח' סלימאן טאהר אל-עאמלי (מת 1960) אף העביר ביקורת על המוסם של
נבי יושע בתקופתו:

אשר לטענה שנמצא בו [באתר] קברו של יהושע (עליו השלום), הרי היא
מוכרת בג'בל עאמל, ו[האתר] הוא חלק מאתרי העלייה לרגל המכובדים
שבו. מעלים אליו קורבנות נדר ורכים עולים אליו בימי העליות לרגל
המוכרים בשיעה. אולם ההלכה נרתעת מתופעה זו והאסכולה [השיעית
הג'עפרית] דוחה אותה. העליות לרגל בקרב אותה קבוצת אנשים אינן
אלא הילולות של שעשוע ומשחק ואוסף מעשי שחיתות מוסרית ומעשים
מגונים. הן מקור לקטטות ולמריבות בין המשתתפים בה [בהילולה] מן
הכפרים השונים בג'בל עאמל. רק מעטים מהנרתעים [ממעשים אלה],
מאנשי הדת ומהמשכילים הולכים אליו [לנבי יושע] בהילולות הללו.²⁹

על אף הביקורת, גם סלימאן טאהר מודה כי במוסם היה שילוב של פעילות דתית
וחילונית.

מעניין להשוות את המוסם של נבי יושע עם מואסם אחרים שהתקיימו בחברה
הפלסטינית. במקורות הלבנוניים אין מידע על מועד תחילתו של המוסם של נבי יושע,
אך נראה כי הוא נמשך לכל היותר כשלוש מאות שנה, מאז בנייתו של האתר. נראה
כי המואסם העיקריים בארץ ישראל-פלסטין – של נבי מוסא (הנביא משה) ליד יריחו
ושל נבי רובין (ראובן בן יעקב) דרומית ליפו – קדומים הרבה יותר. שניהם החלו
עוד במאה השתים עשרה. המקורות המוסלמיים מלמדים כי הם התקיימו מתקופת
השושלות הסוניות האיובית (המאות השתים עשרה והשלוש עשרה) והממלוכית
(המאות הארבע עשרה עד השש עשרה). במואסם הפלסטיניים שהיו נהוגים עד 1948,

28 מחסן אל-אמין אל-עאמלי, ח'טט ג'בל עאמל (ביירות: אל-דאר אל-עאלמיה לל-טבאעה ואל-נשר
ואל-תויע, 1983), 178.

29 סלימאן טאהר אל-עאמלי, מעגם קרא ג'בל עאמל (ביירות: דאר אל-תעארף לל-מטבועאת,
2006), 2: 376.

היו מקובלים, לצד התפילות והתכנים הדתיים, גם מנהגים עממיים. שילוב דומה התקיים כאמור גם בנבי יושע. אתרי העלייה לרגל נמסרו לאחריותן של משפחות שהיו ממונות על תחזוקת המקום ועל האירוח. האחריות על אתר נבי יושע הופקדה בידי משפחת אל-ע'ול, שהתיישבה במקום, ואילו האתרים של נבי רובין ונבי מוסא היה באחריותן של משפחות פלסטיניות נכבדות – משפחת אל-פארוקי מרמלה בנבי רובין, ומשפחת ע'דיה ואחר כך אל-חוסייני מירושלים בנבי מוסא. ככלל המואסם היו בילוי משפחתי יותר משהיו אירוע דתי. בנבי רובין לדוגמה התקיימו במאה העשרים מרוצי סוסים, מופעים אומנותיים, הקרנות סרטי קולנוע ותחרויות שיט. גם בנבי מוסא היו אירועים של מוסיקה ושירה, ריקודי דבקה, יצירה אומנותית ותחרויות סוסים. גם המבנים של האתרים הפלסטיניים דומים לזה של נבי יושע. ככולם יש חדר מרכזי עם כיפה מעל קברו של הקדוש, לצדו בית תפילה וחדרי אירוח למבקרים. בשלושת האתרים הללו היה מטבח שנועד להאכיל את העולים לרגל, וסמוך לשלושתם היה בית קברות שנקברו בו מי שביקשו להתברך בקדוש המקומי. המואסם בנבי רובין ובנבי מוסא נבדלו מזה של נבי יושע בתאריכי התרחשותם. נבי יושע נקבע כאמור לפי הלוח המוסלמי באמצע שעבאן, ואילו המואסם הפלסטיניים נקבעו כחגיגות אביב בתאריכים קבועים בלוח השנה הנוצרי, מעט לפני הפסחא, אולי במטרה להתחרות עם חגיגות האביב הנוצריות.³⁰

ראוי להתייחס גם למוסם שהתקיים באתר שנקרא "משהד אל-חוסייין" או "משהד אל-ראס" (המאוזולאום של הראש) באשקלון (מג'דל). המוסם של ראש חוסייין היה מצומצם יותר מהמואסם הפלסטיניים האחרים שנוכרו, אך דמה להם במבנה האתר ובאירועים שהתקיימו בו. משהד אל-חוסייין הוקם לקראת סוף המאה האחת עשרה, מוקדם יותר מהאתרים בנבי רובין ובנבי מוסא. הבנייה של האתר השיעי-אסמאעילי לכבוד ראשו של חוסייין בן עלי – נכדו של הנביא מוחמד והשהיד של קרב כרבלא – נעשתה בסוף תקופת שלטונה של השושלת הפאטמית בארץ ישראל. לפי מסורת מקומית שטיפחו הפאטמים, ראשו של חוסייין הוברח

30 על שני המואסם הפלסטיניים ראו מחמוד זיבקי, "זיארה, מואסם ומקאם בנבי רובין", עת'מול 216 (2011): 6-7; Mahmoud Yazbak, "The Muslim Festival of Nabi Rubin in Palestine: from Religious Festival to Summer Resort," *Holy Land Studies* 10, no. 2 (2011): 169-198; Roger Friedland and Richard D. Hecht, "The Pilgrimage to Nabi Musa and the Origins of Palestinian Nationalism," in *Pilgrims & Travelers to the Holy Land*, eds. Bryan F. Le Beau and Menachem Mor (Omaha, NE: Creighton University Press, 1996), 93-110; Salim Tamari, *Mountain against the Sea* (Berkeley: University of California Press, 2009), 27-31; Amnon Cohen, "Al-Nabi Musa – an Ottoman Festival (mawsim) Resurrected?" in *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, eds. A. Ayalon and D. J. Wasserstein (London: Routledge, 2006), 34-42

לאשקלון אחרי שהובא לחצר הח'ליף האומיי בדמשק בעקבות טבח כרבלא. משם הוברח הראש לאשקלון ונטמן בסתר. הפאטמים מצאוהו בדרך נס והקימו את האתר לכבודו. לאחר התקופה הצלבנית הפכו השליטים האיובים והממלוכים את האתר למוקד עלייה לרגל לאוכלוסייה המקומית הסונית. המוסם של ראש חוסיין התקיים לפני הפסחא, כמו שאר המוסאם הפלסטיניים, ועולי רגל הגיעו אליו מכל היישובים באזור הדרום.³¹

בעוד שהמוסאם הפלסטיניים נוצלו לפעילות פוליטית של לאומנים פלסטינים,³² אין בידינו מידע על פעילות בעלת אופי פוליטי בנבי יושע. אולם יהיה הגיוני להניח כי משתתפיו הביעו במהלך המוסם סולידריות עם התנועה הלאומית הפלסטינית, כפי שנהגו לבנונים אחרים. אירועי המוסאם, סוניים ושיעיים, נזקקו לחסות כלכלית וביטחונית. ידוע כי באירועים הסוניים התקבלו הכנסות מעולי רגל ומתמיכה של הוקף, ונראה כי מקורות המימון של הטקסים בנבי יושע היו דומים. ידוע כי במאה העשרים העניק הוקף השיעי בלבנון חסות לאתר.³³ את המוסאם הסוניים בארץ ישראל-פלסטין אבטחו חיילים עוסמאנים (יניצ'רים), אבל אבטחת המוסם של נבי יושע לפני שלטון המנדט הבריטי (1923) לוטה בערפל. מאז נספח נבי יושע לתחומי המנדט הבריטי בארץ ישראל-פלסטין, נמסרה אבטחת עולי הרגל במסעם מדרום לבנון ועד לאתר נבי יושע לאחריותה של משטרת המנדט בהסכם "הידידות הטובה" (להלן).

הסתייגותו של סולימאן טאהר מהמוסם של נבי יושע מלמדת כי ההילולה השנתית עברה תהליכים דומים למוסאם הפלסטיניים, בהם תהליכי חילון, שצרמו במיוחד את אנשי הדת השיעים השמרנים של ג'בל עאמל. אף על פי שאין בידינו מידע מפורט על תהליך החילון של ההילולה בנבי יושע, יש להניח כי הוא היה מתון יותר מזה שהתרחש במוסאם הפלסטיניים. זאת משום שבמחצית הראשונה של המאה העשרים עדיין הייתה העדה השיעית כפרית ושבטית ברובה. העדה השיעית המתואלית הייתה נחשלת, ענייה ושמרנית יותר מהחברה הפלסטינית, ותהליכי עיור חלו בה בעיקר משנות השישים והשבעים של המאה העשרים. על

31 על אתר משהד חוסיין וההיסטוריה של הטקסים בו ראו Daniella Talmon-Heller, "Job al-Husayn and Saladin in Late Ottoman Palestine: the Memoirs of Nu'man al-Qasatli, the Arab Scribe of the PEF Team," in *Exploring the Holy Land: 150 Years of the Palestine Exploration Fund*, eds. David Gurevich and Anat Kidron (Sheffield: Equinox, 2019), 124-151; Talmon-Heller, *Sacred Place*, 42-54;

Friedman, *The Shi'is*, 32-36

32 Yazbak, "The Muslim Festival," 183-185

33 חסן עלויה, אלי-חודוד אל-דוליה בין לבנאן ופלסטין ואנעכאסאטהא (ביירות: דאר אל-עלם לל-מלאיין, 2006), 58, 60.

כן גם המודעות הפוליטית של השיעים בלבנון התפתחה מאוחר יותר מזו של הפלסטינים.³⁴ תמרי כותב כי תופעות של חילון המוסם הפלסטיני בלטו בעיקר בג'בלין, מכיוון שרוב העולים לרגל לאתר זה היו עירוניים מיפן, לוד ורמלה.³⁵

רקע היסטורי: הברית השיעית-סונית

נבי יושע נחשב בעיני השיעים בלבנון ליישוב דרומי בג'בל עאמל והמאוחר ביותר שנוסד בגליל. בתיאור הקמת האתר ויישובו התבססתי בעיקר על שניים מחשובי ההיסטוריונים השיעים של ג'בל עאמל במחצית הראשונה של המאה העשרים, מוחמד ג'אבר אאל צפא (מת 1945) ומחסן אל-אמין אל-עאמלי (מת 1952). התייחסתי גם לשני חוקרים לבנונים בני זמננו, אל-ריס, שכתב על "שבעת הכפרים הדרומיים", וחמאדה, שכתב ספר מקיף על ההיסטוריה של השיעה בלבנון.³⁶

הספרות המתעדת את ההיסטוריה של ג'בל עאמל התפתחה בזיקה לתחייה הרוחנית (נְהֵדָה) של חכמי הדת השיעים בדרום לבנון. מרווין מיטיבה לעמוד במחקרה על הקשר בין תחיית הלאומיות הערבית ובין התחייה התרבותית שחוללו אנשי דת צעירים בג'בל עאמל בסוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים. שינויים אלה החלו בעקבות רפורמות התנוימאת באימפריה העוסמאנית ופתיחתם, לראשונה באזור זה, של מוסדות לימוד חילוניים לילדי דרום לבנון. בזכות הרפורמות התגבשה שכבה של אנשי דת שיעים (מְגֵ'ת־הֶדוּן), ששילבו השכלה דתית וחילונית: הם למדו בבתיהם של אנשי הדת הסמכותיים בג'בל עאמל, במוסדות השיעיים הרשמיים כגון האוניברסיטה הדתית של נג'ף בעיראק, וכן במוסדות חינוך חילוניים. צעירים אלה הקימו אגודות ושיתפו פעולה בהתמדה עם עמיתיהם בנג'ף ובדמשק במטרה להילחם בבורות. אחד מביטוייה של הנהדה בג'בל עאמל היה הופעתם של עיתונים וביטאונים שיעיים, בראשם אל-ערפאן, ושל בתי הדפוס השיעיים הראשונים. אאל צפא ומחסן אל-אמין הם מנציגיה הבולטים של אותה תחייה תרבותית שיעית, והם מילאו תפקיד מרכזי בשימור המורשת השיעית באזור דרום לבנון. כתיבת ההיסטוריה של האזור בהקשר הכללי-ערבי והאסלאמי

34 על תהליכי השינוי החברתיים והתרבותיים בקרב השיעים בלבנון ראו, למשל, Roschanack
Shaery-Eisenlohr, *Shi'ite Lebanon: Transnational Religion and the Making of
National Identities* (New York: Columbia University Press, 2008)

Tamari, *Mountain against the Sea*, 27-31 35

36 מוחמד ג'אבר אאל צפא, תאריח' ג'בל עאמל (ביירות: מטאבע דאר מעג'ם מתן אל-לע'ה, ללא
תאריך); אל-אמין אל-עאמלי, ח'טט ג'בל עאמל; אל-ריס, אליקרא אל-ג'נוביה; סעדון חמאדה,
תאריח' אלישיעה פי לבנאן (ביירות: דאר אל-כיאל, 2008).

הייתה מרכיב חשוב בגיבוש זהותה הדתית של תנועת התחייה השיעית בדרום לבנון.³⁷

על פי ההיסטוריונים השיעים של ג'בל עאמל, בסוף המאה השבע עשרה ובראשית המאה השמונה עשרה סבל אזור לבנון מחוסר יציבות. הדרוזים לבית מען, שהאמירות שלהם חלשה על לבנון ועל צפון ארץ ישראל, סייעו לשלטון העוסמאני לשלוט על האוכלוסייה המקומית ולגבות מיסים. בסוף המאה השבע עשרה ניסו הדרוזים להשיג עצמאות ודוכאו, מהלך שהביא לשקיעתה של אמירות מען. היעדר הסמכות הדרוזית פגע באחיזתה של האימפריה העוסמאנית באזור.³⁸

לְרִיב השלטוני באזורי לבנון וארץ ישראל־פלסטיין באותה תקופה נוספה הסתבכות של האימפריה העוסמאנית במלחמה ממושכת נגד רוסיה. מצב זה אפשר לשליטים מקומיים באזור למרוד ולבסס שלטון אוטונומי. שתי משפחות עלו לגדולה בתקופה זו: משפחת זידאן בארץ ישראל, תחת הנהגתו של טאהר אל־עמר (1689-1775), ומשפחת נצאר בדרום לבנון תחת הנהגתו של נאציף אל־נצאר (1713-1780). משפחת זידאן הייתה סונית, ואילו משפחת נצאר הייתה שיעית־מתואלית. שתי המשפחות הרחיבו את תחומי שליטתן בהדרגה באמצע המאה השמונה עשרה. נאציף, ששלט ממצודת תבנין (כיום בדרום לבנון), איחד את המשפחות השיעיות תחת שליטתו, חיזק את צבאו, ביצר את היישובים השיעיים והרחיב את שליטתו דרומה לכיוון הגליל העליון. ההתרחבות של היישוב השיעי בתקופתו הביאה להתנגשות עם טאהר אל־עמר, שהתנגד להשתלטותו של נאציף על יישובים בגליל. כמה קרבות שהתנהלו בין שני המנהיגים בגליל העליון לא הביאו להכרעה. בשנת 1751, אחרי קרב בכפר תרביח'א בגליל, שאף הוא הסתיים ללא הכרעה, הגיעו הצדדים להסכמה. שיתוף הפעולה בין בני נצאר ובני זידאן יצר כוח אזורי שהביא לאוטונומיה ולפריחה כלכלית שנמשכו כעשרים שנה. תקופה זו הייתה פרשה יוצאת דופן של ברית שיעית־סונית והיא ללא ספק חריגה בהיסטוריה המוסלמית. השיעים היו כפופים אדמיניסטרטיבית לטאהר אל־עמר, אך לא שילמו מיסים לשלטון העוסמאני ונהנו מהכנסות יפות מייצוא הכותנה והטבק שלהם מנמל עכו.³⁹

37 Sabrina Mervin, *Un réformisme chiite: Ulémas et lettrés du Gabal 'Amil (actuel Liban-Sud) de la fin de l'empire ottoman à l'indépendance du Liban* (Paris/Beirut/Damas: Karthala/Cermoc/Ifead, 2000), 109-228, 413-416

38 על מרד פח'ר אל־דין אל־מעני ודיכוי ראו Kais Firro, *A History of the Druzes* (Leiden: Brill, 1992), 31-32; ובערבית: חידר אחמד אל־שהאבי, *תאריח' אל־אמיר חידר אחמד אל־שהאבי: אל־עירר אל־חסאן פי תואריח' חואדת' אל־אזמאן* (ביירות: דאר אל־ג'יל, 1993), 3: 995, 988, 961.

39 על התרחבות היישוב השיעי דרומה, בעיקר לכיוון החולה, ראו אל־שהאבי, *תאריח'*, 4: 1084. על ההתנגשות בין נצאר וזידאן ועל ההתפיסות ביניהם ראו Friedman, *The Shi'is in Palestine*, 69-72

נאציף אל־נצאר והקמת נבי יושע

בזכות הקשר המיוחד בין המשפחות, הסכים טאהר אל־עמר להעלים עין מתהליך ההתפשטות של השיעים דרומה לכפרי הגליל. ההתפשטות הגיעה לשיאה עם ההתיישבות השיעית בנבי יושע, בשולי החולה. הרקע להתיישבות זו הוא מסע העונשין שיזם מושל דמשק עות'מאן פאשא. הוא תכנן להתקיף את ג'בל עאמל מאזור אגם החולה, שם חנו כוחותיו בשנת 1771. הספרות השיעית מתארת את מה שמכונה "מְעַרְפַת אל־חולה" (קרב החולה) או "מְעַרְפַת אל־בְּחֶרֶה" (קרב הימה) כמעין נס משמיים, שהציל את כל תושבי ג'בל עאמל מאסון. צבאו של מושל דמשק כלל כשלושים אלף לוחמים, ואליהם הצטרפו לוחמים בדואים נוספים. מולם ניצבו רק כחמש מאות פרשים שיעים מג'בל עאמל בהנהגתו של נאציף אל־נצאר. אליהם הצטרף כוח מסייע ששלח טאהר אל־עמר, שמספר לוחמיו אינו ידוע. בדרכו לאגם החולה חנה נאציף באתר קברו של נבי יושע, שהיה שומם ונטוש. מוחמד ג'אבר אַאֵל צפא תאר את האירוע כך:

השיח' נאציף חנה עם לוחמיו באזור נבי יושע, השוכן דרומית־מזרחית לג'בל עאמל. זקני השיעה ערכו סבב התייעצויות והגו תוכנית התקפה. הם התחננו בפני אללה שיעניק להם את הניצחון על האויב המרושע. קברו של נבי יושע היה מבנה צנוע והשיח' נאציף נדר נדר שיבנה קבר מפואר אם ינצח את האויב. אחר כך טאטא את הקבר עם מצנפתו מתוך הכנעה ורצון להתברך. כאשר השיג את הניצחון בנה אותו בצורתו הנוכחית והקים מעל הקבר כיפה גבוהה.⁴⁰

תיאור דומה מובא גם בספר ההיסטוריה של אל־אמין אל־עאמלי, המוסיף פרטים על אודות האתר. לפי תיאורו, נאציף בנה גם מסגד ממערב לקבר, חדרים לאירוח עולי הרגל וחומה מסביב למקאם. בני משפחה שיעית מדרום לבנון בשם אל־ע'זיל קיבלו את התפקיד הדתי של שומרי הקבר, המופקדים על תחזוקתו ועל אירוח העולים בזמן הזיָארה.⁴¹

ההיסטוריון השיעי המודרני מוחמד תקי אל־פקיה מוסיף כי המתקפה של הפרשים השיעים נערכה בלילה כדי להפתיע את צבאו של מושל דמשק. לפי מסורת עממית, בדרך למתקפה חזו נאציף ואנשיו בצבי שחלף לפתע על פניהם, והאמינו כי זהו סימן

40 אאל צפא, תאריח' ג'בל עאמל, 122-123.

41 אל־אמין אל־עאמלי, ח'טט ג'בל עאמל, 272-273.

שנענתה תפילתם לנבי יושע כי יסייע לניצחון במלחמה. אכן ניצחונם היה מוחץ. חייליו של עות'מאן נסו על נפשם ורבים מהם טבעו במי החולה.⁴² המשורר השיעי בן התקופה אבראהים בן יחיא אל-עאמלי (מת 1800) ציין את מועד השלמת בנייתו של מקאם נבי יושע במילות השיר הבאות:

אתר קבורה מכובד ראה אור היום / של מנהיג בני נצאר הנתמך בניצחון
 על כן תהנה מהגנתו [של הנביא] כשאתה מבקש עבור זה אשר בנה
 [נאציף] / מאללה אריכות ימים עם שחר רב ואמור עם ברכת השלום
 בעודך מציין את התאריך [של חנוכת האתר] / שלום אללה עליך, השוכן
 בקבר! 1187 [1773 לספירה].⁴³

בתי השיר מרמזים הן לנס שאירע לפי האמונה המקומית לנאציף אל-נצאר, והן לברכה שמעניק המקום לכל מי שעולה אליו לרגל. הבנייה החלה לאחר קרב החולה ב-1771, ונמשכה כשנתיים-שלוש על פי מועד הסיום הנזכר בשיר. סנדאוי טוען כי בניית מתחם הקבר של נבי יושע קשורה גם למותו של מושל מצרים מוחמד בכ אבו אל-ד'הב (מת 1775), שגם הוא שאף להשתלט על ג'בל עאמל אך מת במפתיע, ואל-נצאר תפס את מותו כנס.⁴⁴ הארץ שקטה אחרי הקרב, אולם לא לזמן רב. כארבע שנים אחרי קרב החולה התפנה הצבא העוסמאני מהמלחמה נגד רוסיה לדיכוי המרד.

הנכבה השיעית ושימור היישוב

ירח הדבש הסוני-שיעי הקצר הסתיים ב-1775 עם מסעו של הצי העוסמאני לחופי עכו, חיסולו של טאהר אל-עמר ומינויו של אחמד אל-ג'זאר (1720-1804) למושל עכו במקומו. התקופה שבאה אחרי האוטונומיה הזמנית הייתה קשה מאוד לשיעים, והיסטוריונים שיעים בלבנון מכנים אותה נַפְּכָה (אסון). מדיניותו של אל-ג'זאר כלפי השיעים המתואלים הייתה שונה בתכלית מזו של טאהר אל-עמר. אל-ג'זאר ערך שני מסעות עונשין בגליל ובדרום לבנון ב-1776 ושוב ב-1780, שבמהלכם חיסל את נאציף אל-נצאר, טבח בשיעים בג'בל עאמל והעלה רבים מספריהם באש.⁴⁵ המאוזולאום

42 מוחמד תקי אל-פקיה, ג'בל עאמל פי אל-תאריח' (ביירות: דאר אל-אצואא, 1986), 206-216, 404-412. ראו גם אל-אמין, ג'בל עאמל אל-סיף ואל-יקלם, 192-195.

43 מחסן אל-אמין אל-עאמלי, ח'טט ג'בל עאמל, 373. סנדאוי מציע תרגום דומה לבתי השיר, אך אינו מזכיר את ההקשר של קרב החולה. סנדאוי, "קבר נבי יושע", 157.

44 סנדאוי, "קבר נבי יושע", 156.

45 אל-שהאבי, תאריח', 3: 1021-1022; אל-אמין, ח'טט ג'בל עאמל, 192. ראו גם מוחמד כרד עלי,

של נבי יושע ויישובם של בני אל-ע'ול במקום שרדו את רדיפותיו של אל-ג'זאר. רוב ההיסטוריונים הלבנונים מסכימים כי קברו של נאציף אל-נצאר נמצאת בעיירה יארוון, שם חיסלו אותו לוחמיו של אל-ג'זאר ב-1780. ראוי להזכיר את טענתו של ההיסטוריון הלבנוני המודרני חמאדה, אף שהיא מקובלת פחות, כי קברו האמיתי של אל-נצאר הוא בנבי יושע.⁴⁶

מן המקורות המעטים על ההיסטוריה של האתר במאה התשע עשרה עולה כי הוא המשיך להיות מוקד עלייה לרגל, ונראה כי במשך הזמן פקדו אותו גם מבקרים מקהילות אחרות בגליל. החוקר האמריקני קרטיס כתב בראשית המאה העשרים כי בני כל הדתות עולים לרגל לקבר נבי יושע, להוציא דרוזים ונוצרים פרוטסטנטים.⁴⁷ הארכיאולוג האמריקני פאטון תיאר שתי עליות לרגל המתקיימות במהלך השנה לאתר נבי יושע, וכי בני דתות שונות באזור, להוציא הדרוזים, עולים לרגל לאתר, אך לא פירט מעבר לכך.⁴⁸ קדרון וסנדאוי מתארים את שימור המבנה ושיפוצו במאה התשע עשרה. ב-1852 נקבר באתר נבי יושע נכבד שיעי מג'בל עאמל בשם חאמד ביי אבן אבו חמד מחמוד אל-נצאר, שכונה 'שיח' אל-משאאח'. הוא נקבר במבנה סמוך לקבר נבי יושע ממזרח. כעבור שנתיים בנה מנהיג נוסף מג'בל עאמל, נכדו של אחיו של חאמד ביי, כיפה גדולה מעל קבר נבי יושע וכיפה קטנה יותר מעל קברו של אחי סבו.⁴⁹ אל-ריס מאשר כי היישוב השיעי בנבי יושע התקיים ברציפות משנת 1771 עד 1948. ייחודו של ספרו בשילוב של מקורות היסטוריים עם עדויות שאסף המחבר מפיהם של פליטים שיעים בלבנון, כשלושים ושבע שנים אחרי נטישת כפריהם בגליל. לפי אל-ריס, עד 1948 התגוררה במקום משפחת אל-ע'ול ונתרה אחראית לשירותם של עולי הרגל.⁵⁰

- ח'טט אלישאם (דמשק: מכתבת אל-נורי, ללא תאריך), 2: 286-301. מצבם הקשה של השיעים מתואר גם בספרו של הנוסע הצרפתי וולניי: Constantin François de Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie* (Paris: Courcier, 1807), 1: 361, 481-483
- 46 סעודן חמאדה, תאריח' אל-שיעה, 1: 500. לטענת חמאדה היו טקסי האבל על מות אל-נצאר מוגזמים, ולכן החליטו חכמי ג'בל עאמל השיעים להצניע את זכרו. קברו בנבי יושע היה מפואר מדי, וכדי שהשיעים יתמקדו באבל על האימאמים קדושי השיעה, ובראשם חוסיין בן עלי, היה צורך להפסיק את מנהגי האבלות לזכר אל-נצאר בנבי יושע, ולבנות אתר צנוע בהרבה ביארוון. על הדעה כי אל-נצאר אכן נקבר ביארוון, המקובלת על רוב השיעים, ראו בספרות השיעית הביוגרפית, לדוגמה אל-אמין אל-עאמלי, אעיאן אל-שיעה, 49: 119.
- 47 Samuel Ives Curtiss, "Researches in Syria and Palestine Conducted in the Summer of 1903," *Biblical World* 23, no. 2 (1904): 101
- 48 Lewis Bayles Paton, "Survivals of Primitive Religion in Modern Palestine," *The Annual of the American School of Oriental Research in Jerusalem* 1 (1919-20): 60
- 49 קדרון וסנדאוי, "מקדושה דתית", 329-328.
- 50 אל-ריס, אליקרא אל-ג'נוביה, 39-40. כותרת הספר מלמדת כי השיעים בלבנון אינם רואים בכפרים אלה יישובים פלסטיניים אלא לבנוניים.

נבי יושע בין לבנון לארץ ישראל-פלסטיין

אחרי מלחמת העולם הראשונה חולק האזור שהיה בעבר תחת שליטת האימפריה העוסמאנית, בין המעצמות המנצחות. ב־1920 הוחלט על יסוד הסכם סייקס־פיקו כי ארץ ישראל-פלסטיין תהיה תחת שליטת המנדט הבריטי, ואילו סוריה ולבנון תחת שליטתה של צרפת. בשינויי גבולות בין שתי המעצמות ב־1923 נע קו הגבול בין שני אזורי המנדט כמה קילומטרים צפונה. כתוצאה מכך עברו נבי יושע ושישה כפרים שיעיים נוספים לשליטת המנדט הבריטי. הסכם "הידידות הטובה" בין צרפת לבריטניה הבטיח את המשך מנהג המוסם של אמצע שעבאן בנבי יושע וגם את המשך הזיארה, שהותרה למשך ארבעה ימים בסוף חודש רמדאן. על פי הסכם זה קיבלו השיעים העולים לרגל מלבנון היתר לעבור את הגבול בליווי שוטרים של המנדט הבריטי. להלן תרגומם של סעיפים 6 ו־7 בהסכם, הנוגעים לענייננו:

סעיף 6. המתחם הקדוש של נבי יושע ואדמותיו נשארים נכסי וקף ובשום אופן לא יועברו לשליטת ממשלת פלסטיין-ארץ ישראל או סוריה ללא הסכמת סמכות מוסמכת מטעם הממונה על נכסי הוקף באזור. אם יהיה צורך בהעברת נכסי וקף אחרים באזור, הדבר יתנהל על פי אותו הנוהל.

סעיף 7. העולים לרגל לאתר קדוש זה בטקס השנתי בסוף רמדאן לא יזדקקו לנהלי דרכון או אישורי מעבר. בזמן העלייה לרגל, הנמשכת ארבעה ימים, תוכל ממשלת לבנון הגדולה, בהסכמת הרשויות המקומיות של שני הממשלים, לשלוח לנבי יושע כוח משטרתו לשמירה על הסדר תוך שיתוף פעולה עם משטרת פלסטיין-ארץ ישראל.⁵¹

נבי יושע היה היישוב הקטן ביותר בין הכפרים השיעיים בגליל מכיוון שהתגוררה בו רק משפחה אחת, משפחת אל-ע'ול. לפי מפקד האוכלוסין הבריטי, בשנת 1931 חיו בו רק חמישים ושניים איש, ובאומדן האחרון של ממשלת המנדט, שנעשה ב־1945, המספר עלה לשבעים.⁵² בשנים אלה היו ביישוב שנים עשר מבנים ושטחו הבנוי היה שישה

51 ההסכם המקורי, בצרפתית ובאנגלית, מצוטט עם הסברים בספר עלויה, אלי-חדוד אל-דוליה, 60, 58.

52 E. Mills, *The Census of Palestine 1931: Population of Villages, Towns and Administrative Areas* (Jerusalem: Greek Convent and Goldberg Presses, 1932), 109; Sami Hadawi, *Village Statistics, 1945: A Classification of Land and Area Ownership in Palestine* (Beirut: Palestine Liberation Organization Research Center, 1970), 40-41, 70

עשר דונם.⁵³ נבי יושע היה היישוב המרוחק ביותר מג'בל עאמל והאחרון שהקימו השיעים בגליל. על כן הוא מסמל את שיאו של תהליך התרחבות ההתיישבות השיעית דרומה לארץ ישראל-פלסטין. תהליך זה היה איטי והחל במאה הארבע עשרה, כנראה בשל ריבוי טבעי באזור ג'בל עאמל והצורך להגדיל את השטחים החקלאיים. תהליך ההתרחבות נבלם כאמור לקראת סוף המאה השמונה עשרה במסעות הדיכוי שערך שליט הגליל אל-ג'זאר. נראה כי במאות התשע עשרה והעשרים התאושש היישוב השיעי, וחשיבותו הדתית של אתר נבי יושע נשתמרה לאורך כל התקופה.⁵⁴

במשך 177 שנה היה נבי יושע האתר השיעי החשוב ביותר בארץ ישראל-פלסטין. נוסף על כך היה זה האתר הדתי השיעי היחיד שהוקם באזור בתקופה העוסמאנית. לאורך ההיסטוריה ניכרו שתי תקופות של שגשוג ופריחה של התיישבות שיעית בארץ ישראל. לדעת, אתר נבי יושע מסמל תקופה קצרה של יציבות ביטחונית ופריחה כלכלית כתוצאה מברית נדירה בין סונים ובין שיעים בגליל באמצע המאה השמונה עשרה. האתר נבנה כשבע מאות שנה לאחר הקמתו של משהד אל-ראס באשקלון, האתר השיעי המסמל את שיא פריחתו של היישוב השיעי בארץ ישראל תחת השלטון הפאטמי במאות העשירית והאחת עשרה.⁵⁵

קדרון וסנדאוי ייחסו ליישובים השיעיים בגליל פסיביות מבחינה לאומית משום שלא נטלו חלק במרד הערבי (1936-1939). אכן, לפי דוחות שירות הידיעות של ההגנה (ש"י), הצטרפו רק שני בני אל-ע'זל למרד.⁵⁶

מלחמה ונטישת האתר

בספרו של ח'אלידי מתוארת השתלטות צה"ל על נבי יושע ב-1948 תיאור צבאי גרידא, בשונה מתיאורים קשים של הרג ושל גירוש בכפייה מכפרים פלסטיניים אחרים, בהם גם חלק מהכפרים השיעיים בגליל. ח'אלידי כותב על קרבות בין כוחות ערביים לצה"ל, שהוכרעו בסיוע אווירי.⁵⁷ לפי מוריס, היו אלה קצינים בצבא הסורי שהורו לתושבי

- 53 אל-דבאע', בלאדנא פלסטין, 6: 266-267.
- 54 החל מהמאה הארבע עשרה מתלוננים היסטוריונים סונים על נוכחותם הגוברת של שיעים באזור הגליל, ובעיקר ליד צפת. על ההתיישבות השיעית בגליל בין המאות הארבע עשרה והשמונה עשרה ראו Friedman, *The Shi'is in Palestine*, 66-81
- 55 על היישוב השיעי בארץ ישראל, שפרח בתקופה הפאטמית ונעלם עם הפלישה הצלבנית, ראו שם, 6, 55, 126, 128.
- 56 קדרון וסינדאוי, "מקדושה דתית", 331-332.
- 57 אל-ח'אלידי, כי לא ננסא, 481.

היישוב לפנותו ב־14 במאי, בעיצומה של המלחמה.⁵⁸ אל־ריס מתאר את המלחמה שהתחוללה באזור נבי יושע על פי עדותו של אחד המשתתפים בקרבות, שיעי מכפר קדס בשם אחמד דרבאג'. דרבאג' האשים את הלוחמים שבאו מסוריה כי נטשו את בני הכפרים השיעיים ובגדו בהם. לטענת דרבאג', עיקר הלחימה התנהל במחנה הצבאי שפינו הבריטים סמוך לאתר נבי יושע, ולא באתר הקבר עצמו. הבריטים פינו את המחנה באפריל 1948, והשיעים, שכוחותיהם לא הספיקו להגנה על האזור, ביקשו סיוע מ"צבא ההצלה" בפיקודו של פאוזי אל־קאוקג'י (1880-1977), שיצא מסוריה. הכוחות הישראליים, שלדברי אל־ריס כללו כמה חיילים, רכב משוריין ושלוש משאיות, התקיפו ממזרח - מכיוון החולה. את הלוחמים בני הכפרים השיעיים, בעיקר מהכפרים קדס ומאלכיה, הנהיג מפקד שיעי בשם עבד אל־חוסין בזי. הם הצליחו להדוף שתי התקפות ישראליות. אולם לפי עדותו של דרבאג', שחררו חייליו של קאוקג' את הכפרים השיעיים מהלחימה בטענה שאין צורך בהם, ושהעניינים מצויים תחת שליטתו של "צבא ההצלה". על אף הביטחון שהפגינו, כוחותיו של קאוקג'י נטשו את המקום ולא

מנעו את השתלטות צה"ל על האזור.⁵⁹

אל־ריס, שאינו איש דת, בוחר שלא להתייחס כלל בספרו לסוגיית רגישותו הדתית של האתר. עד 1948 היה אתר נבי יושע תחת אחריותו של מוסד הוקף השיעי הלבנוני, ואחרי המלחמה הוא עבר לאחריותה של רשות מקרקעי ישראל.⁶⁰ קדרון וסנדאוי שופכים אור על המשמעות החדשה שיצקה התנועה הציונית לאתר. הם מסבירים מדוע לא הפך נבי יושע למוקד קדושה יהודי, בשונה מאתרי קברים אחרים של אישים משותפים ליהדות ולאסלאם, אשר זכו להכרה כזאת אחרי 1948: מכיוון שבמקרא צוין במפורש כי יהושע נקבר בשומרון, לא ביקשו רשויות הדת והציונות הדתית לנכס את האתר ליהדות.⁶¹ מכיוון שנבי יושע הוא אתר שיעי באופיו, והרוב המכריע של האוכלוסייה המוסלמית בישראל סוני, נותר האתר הדתי נטוש מאז 1948. מדינת ישראל יצרה אתר לאומי־ציוני בסמוך לנבי יושע, כחלופה לקדושה הדתית. בתחנת המשטרה הבריטית הקרובה לנבי יושע הוקמו אתר הנצחה ומוזיאון מצודת כ"ח לזכרם של 28 הנופלים של צה"ל בקרבות לכיבוש הנקודה האסטרטגית.⁶²

Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* 58
(Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 326 n203

אל־ריס, *אליקרא אליג'נוביה*, 95-99.

עלויה, *אליחדוד אלדוליה*, 58, 60.

אתרי קברים מקודשים רבים שהיו משותפים לכמה דתות, בעיקר ליהדות ולאסלאם, הוסבו למקומות קדושים ליהדות בלבד אחרי 1948. חלק מהאתרים המשותפים נהרסו, ננטשו או הפכו לנכסי נפקדים ונמכרו לבעלות פרטית. ראו Yazbak, "The Muslim Festival," 194-195.

קדרון וסנדאוי, "מקדושה דתית", 331-338. על ניסיונות קלושים של בודדים להעניק משמעות יהודית לאתר ראו שם, 337.

בשנת 2009 ניסו לשפץ את המבנה פעילים מ"ארגון אל-אקצא של הוקף והמורשת", השייך לתנועה האסלאמית בישראל. לצורך כך גייסו הפעילים מתנדבים מהכפרים באזור עכו והגיעו עם חומרי בניין לאתר, אך משטרת ישראל ומשמר הגבול דרשו מהם להתפנות מהמקום ולהפסיק מייד את העבודות בטענה כי ארגון אל-אקצא פועל באתר ללא אישור. לעומת זאת טען הארגון כי פעילים יהודים ניסו להפוך את האתר לבית כנסת. נראה כי מדינת ישראל מעדיפה לשמור על הסטטוס-קוו הנוכחי ולהשאיר את המקום עזוב. כך מעוניינות הרשויות בישראל למנוע שתי התפתחויות בלתי רצויות: יש חשש לעורר סכסוך בעל אופי דתי בשאלת זהותו של האתר. נוסף על כך, הרשויות מעדיפות למנוע תביעות טריטוריאליות על יסוד דתי והיסטורי של העדה השיעית ונציגיה בלבנון, כולל חזבאללה.⁶³

סיכום

המבנה שמאמר זה עסק ברקע ההיסטורי שלו עדיין עומד על תילו. הממצאים האחרונים שהעלו הארכיאולוגים פטרסן וברגר מאשרים כי **המשהד** של נבי יושע נבנה בתקופה העוסמאנית, במאה השמונה עשרה לכל המוקדם, והם לא מצאו ממצאים מתקופות קדומות יותר. היעדר ממצאים מוקדמים עומד בסתירה לתיאורים במקורות השיעיים הלבנוניים, הטוענים כי לפני שבנה נאציף אל-נצאר את האתר המפואר, נמצא בו רק קבר צנוע ולא היה בו יישוב. אפשר ששרידיים מוקדמים יותר נהרסו בעבודות בניית האתר הנוכחי, או שהם נמצאים מתחתיו. אין ספק כי כדי לברר מה קדם למבנה השיעי של נבי יושע נדרש מחקר היסטורי וארכיאולוגי נוסף.

שאלות נוספות הנוגעות לנבי יושע נותרו ללא מענה. כיצד התקיימו טקסי **המוסם** בנבי יושע וכיצד הגיעו עולי הרגל מכפרי דרום לבנון לאתר לפני תקופת המנדט, מן המאה השמונה עשרה ועד תחילת המאה העשרים? כיצד מומנה ההילולה ואילו סידורי אבטחה ננקטו בה? כמה שיעים הגיעו לחגוג את **המוסם** בכל שנה? האם לאומיים ערבים ניצלו את **המוסם** של נבי יושע לפעילות פוליטית, כפי שהיה מקובל ב**מואסם** הפלסטיניים? מה עלה בגורלם של כלל הפליטים השיעים מהיישובים בגליל אחרי 1948, ובגורלם של בני משפחת אל-ע'ול מנבי יושע בפרט? האם היגרו ללבנון או שחלקם נותר בישראל? האם צאצאיהם של הפליטים מהיישובים השיעיים בגליל, ובהם צאצאי הפליטים מנבי יושע, רואים את עצמם לבנונים בלבד, או שהם מזדהים

63 מזכ"ל חזבאללה חסן נצראללה מעלה מדי פעם את התביעה להשבתם של שבעת הכפרים השיעים בגליל ללבנון. ראו לדוגמה באתר הרשת **אל-מנאר**, 2 במאי, 2019, <http://almanar.com.lb/5189571>

עם הפליטים הפלסטינים הדורשים את זכות השיבה? מיהו התורם ששיפץ את הקבר ב-1944, ושהכתובת הנושאת את שמו התפוררה? האם היו באתר אלמנטים מקודשים נוספים, כגון עצים קדושים? האם בימינו פוקדים את מתחם הקבר עולי רגל שאינם שיעים? כדי לענות על שאלות אלה נדרש מחקר נוסף.

נבי יושע מדגים תהליכים טיפוסיים שעוברים על אתרי קודש במזרח התיכון. מסורות דתיות ואירועים היסטוריים מצטברים עם השנים ומתקשרים למקום מסוים, שהופך למוקד משיכה לעולי רגל, עד לשלב שבו מתגבש מוסם במועדים קבועים. במאה העשרים הפך המוסם גם למוקד פעילות חברתית חילונית. עם זאת אפשר להניח כי בשל אופייה השמרני של העדה השיעית בדרום לבנון, במוסם של נבי יושע נשמר במידה רבה הצביון הדתי עד 1948, וכי המאפיינים החילוניים והפוליטיים היו מצומצמים בהשוואה להילולות מקבילות שהתקיימו בחברה הפלסטינית. לטענתי יש לראות בנבי יושע לא רק אחד מאתרי העלייה לרגל של העדה המתואלית של דרום לבנון, אלא גם תופעה ייחודית מבחינה היסטורית וגאוגרפית. נבי יושע חרג מהטריטוריה של השיעה בג'בל עאמל ונבנה במאה השמונה עשרה עמוק יותר בשטח הגליל, קרוב לאגם חולה, בהסכמתו של שליט האזור הסוני טאהר אל-עמר. כך הפך נבי יושע לחלק מן ההיסטוריה השיעית הרצופה בפלסטין מאז התיישבותם של בני עאמלה בגליל במאה התשיעית ועד 1948.⁶⁴ התופעה של אתר קודש שיעי באזור שרובו סוני מעלה שאלות רחבות על הקשר בין גבולות גאוגרפיים ובין זהויות דתיות.

מן הבחינה הדתית, אתר נבי יושע משקף את גיבושה של זהות שיעית, הרואה בעצמה ממשיכה ישירה של מסורת הנביאים ביהדות. מיקומו של האתר בארץ ישראל-פלסטין מדגיש את ההיבט הזה בזהות השיעית, וקושר גאוגרפית בין יהושע ובין ההיסטוריה השיעית של ג'בל עאמל. רצף גיבורי החייל (פְּתִיאָז) במסורת השיעית מתגלם באתר המקודש של נבי יושע, החל מהנביא מתקופת בני ישראל במקרא, דרך עלי בן אבי טאלב – הגיבור השיעי הנחשב יורשו של הנביא מוחמד, וכלה בנאציף אל-נצאר – הגיבור המקומי של המתואלים במאה השמונה עשרה.

64 Friedman, *The Shi'is in Palestine*, 6-7. על היעלמותה של הקהילה השיעית בארץ ישראל במאות השתיים עשרה והשלוש עשרה ראו שם, 56-65.